

2002. aasta ajalookirjanduse aastapremia konkursist

Järjekorras kaheksas ajalookirjanduse aastapremia kuulutati välja 28. veebruaril 2003 Eesti Ajalooarhiivis, kes seekord oli ettevõtmise korraldajaks. Konkursile esitati hindamiseks üheksa tööd:

- 1) Kogumik: Keskus – tagamaa – ääreala. Uurimuse asustushierarhia ja võimukeskuste kujunemisest Eestis. Koostanud ja toimetanud **Valter Lang**. Muinasaja Teadus, 11. Tallinn – Tartu.
- 2) 200 aastat ülikooli taasavamisest Tartus. Ajalooline Ajakiri 1/2 (116/117). Koostanud **Lea Leppik**. Ajalookirjanduse sihtasutus Kleio.
- 3) **Jüri Kermik**. A. M. Luther 1877–1940. Materjalist võrsunud vormiuuendus. Tallinn, Sild.
- 4) **Maris Männik-Kirme**. Karl Leichter. Eesti muusikateaduse suurmees. Tallinn, Sild.
- 5) **Inna Põltsam**. Söömine ja joomine keskaegses Tallinnas. Tallinn, Argo.
- 6) **Anti Selart**. Liivimaa ja Vene 13. sajandil. Uurimus poliitilisest ajaloost. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus.
- 7) **Jaan Tamm**. Eesti keskaegsed kloostrid. Medieval Monasteries of Estonia. Tallinn, Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- 8) **Andres Tvauri, Aivar Kriiska**. Eesti muinasaeg. Tallinn, Avita.
- 9) **Vladimir Sergejev, David Vseviov**. Venemaa – lähedane ja kaugel. Aegade algusest kuni Vassili III-ni. Tallinn, Valgus.

Tervikuna domineeris pakettis varasem ajalugu: üheksast raamatust viis käsitlesid keskaega, üks muinasaega. Tasemelt võinuks konkurentsi puudumisel preemia väärida iga töö, ent paraku oli raamatuid üheksa, auhindu aga vaid üks. Raske valiku ees seisev komisjon (Aivar Jürgenson, Enn Küng, Tõnu Tannberg, Heiki Valk) lähtus otsuse langetamisel raamatutele antud punktidest: igaüks võis anda ühele raamatule ühe, ühele kaks ja ühele kolm punkti.

2002. a. ajalookirjanduse aastapremia otustati anda Valter Langi koostatud kogumikule “Keskus – tagamaa – ääreala”. Raamat sisaldas 11 artiklit 12 autorilt. Kirjutajateks on Aivar Kriiska, Mare Aun, Gurly Vedru, Marika Mägi, Valter Lang, Ain Lavi, Andres Tvauri, Heidi Luik, Anti Pärn, Tiina Kala, Jaak Mäll ja Villu Kadakas (viimased kaks ühisartikliga). Kogumik on

väljundiks Ajaloo Instituudi lõppenud sihtfinantseeritava teadusteemale, ent meeskonda on laiendatud sama teemaderingi uurijatega väljastpoolt.

Punktide kokkuvõtmisele järgnenud diskussioonis koorusid ka otsuse tagamaad. Raamat ei kujuta endast vana materjali ajakohastatud läbikirjutamist, vaid presenteerib põhimõtteliselt uue nägemuse Eesti muinasaegse territoriaalse korralduse ja võimustruktuuride kohta väga pikal ajaperioodil – alates kiviajast keskaja alguseni. Vastav ülevaade on esitatud raamatu sissejuhatuses, mis seob eriteemalised artiklid üheks tervikuks ning leiab põhjalikumat analüüsi muinasaja lõpuosa kohta Valter Langi artiklis vakustest ja linnusepiirkondadest.

Ajalooateadus on ajas muutuv, kusjuures peamised sisulised teisenemised ei seisne uute faktide esiletoomises, vaid vaatenurkade ja probleemiasetuste muutumises. Küsimuste püstitamine toimub põhimõistete, põhikategooriate vahendusel ning just nende ümberasumine annab tunnistust olemuslikest nihetest teaduses. Milliste põhikategooriatega opereerib võiduraamat? Nendeks on keskus, tagamaa ja ääreala, võimukeskused ja võimupiirkonnad. Raamat jälgib, kuidas nende sõnade abil väljendatud nähtused ilmnevad Eestis kiviajast keskajani.

Kui kiviaja vältel saab kõnelda kesketest asustuspõhikondadest ning nende perifeeriast, siis alates pronksiajast on tegemist reaalselt territoriaalsete võimustruktuuridega. Varanduslik ebavõrdus kasvab sedavõrd, et kerkivad esile kesksed ehk domineerivad talud, kuhu kas anetuste või maksude näol jõuab ka osa teiste talude toodangust. Sellised kesksed talud on kalmete põhjal jälgitavad muinasaja lõpuni. Kesksed taludega seostub ka keskajast teada olev vakuse institutsioon, mis ulatub ilmselt tagasi kaugemale muinasaega: vakus moodustab keskse talu peremeheks olnud kohaliku väikevanema talu tagamaa ja maksupiirkonna.

Territoriaalses võimuhierarhias on alates keskmisest rauaajast vakusest kõrgema tasandi üksuseks linnusepiirkond, mille tagamaaks on teatud hulk linnusega seotud ja selle poolt makstud vakuseid. Me ei tea, milliste territoriaalsete üksuste jaoks kasutab Läti Henrik terminit *provincia*, mida varasemas ajalookirjutuses on sõltuvalt kontekstist, tõlgitud kas maakonnaks või kihelkonnaks. Kahtlemata olid olemas ka maakonnad ja kihelkonnad, kuid uues ühiskonnas pole need pigem mitte territoriaalsed võimustruktuurid, vaid üksteisest looduslike piiridega eristatud alad, mille elanikke seob ajaloolise ühtekuuluvuse või hõimutunne ja ruu-

milisest eraldatusest tulenevad etnokultuurilised iseärasused. Võimalik, et kihelkonnad – nii nagu keskajalgi – olid territoriaalseteks üksusteks ka kutsuslikus mõttes. Uues ühiskonna nägemuses pole linnusepiirkondade, maakondade ja kihelkondade vahel kindlat seaduspära. Kihelkonnas võis olla üks või mitu linnust, leidus aga ka linnuseta kihelkondi. Kokkuvõttes on nägemuses territoriaalsest võimuhierarhiast varasema “küla - kihelkond - maakond” mudeli asemel astunud uus, mille põhiüksusteks küla, vakus ja linnusepiirkond.

Ümbervaatomist leiab kogumikus muinaslinnuste tähendus. Minevikku on jäämas nägemus linnustest kui kogukondlikust ühisomandist, millel eeskätt sõjaline otstarve: linnus on eelkõige kohalik, kas siis suuremate või väiksemate võimupiiridega võimukeskus. Lisaks olid linnused ka käsitöökeskused – viimasest annavad tunnistust Andres Tvauri poolt esile toodud erinevused linnuste ja maa-asulate leiumaterjalis. Põhja-Tartumaa linnuste läbi näitab Ain Lavi Eesti hilisrauaaja linnuste struktuuri asümmeetrilisust: lähestikku olevate muististe puhul ei saa tegemist olla kihelkondlike, vaid muu tasandi keskustega.

Omaette teema on võimustruktuuride järjepidevus üleminekul muinasajast keskaega. Lisaks vakuse-institutsioonile ilmneb kontinuiteet Saaremaa võimuhetkes: Marika Mägi räägib arheoloogilisele ainesele tuginedes järjepidevusest Saare muinasvanemate ja keskaegsete vasallide vahel. Arheoloogiline materjal näitab, et varakeskaegsetes kirjalikes allikates mainitud mõisad on välja kasvanud muinasaegsetest lokaaltasandi keskustest. Sisuliselt võib rääkida eesti ülikumõisate olemasolust juba muinasajal. Artikkel käsitleb ka muinasaegse keskuste süsteemi lagunemist vallutusjärgse maadejagamise tulemusel.

Raamatu lõpuosa on Eesti linnade tekkest. Seniseid arheoloogilisi andmeid kokku võttes leiab Anton Pärn, et meie linnad ei ulatu keskustena tagasi muinasaega, vaid on alguse saanud alles pärast vallutust. Kirjalikele allikatele tuginedes tõdeb ka Tiina Kala, et tegelikkuses funktsioneeriva linnana sai Tallinn alguse mitte varem kui 13. sajandi keskpaiku. Jaak Mäll ja Villu Kadakas esitavad omapoolse nägemuse Tallinna linnakindlustuste kujunemisest.

Võimustruktuuride ja keskuste tähendus läbi esiaja avaneb ka teiste, eri perioode ja üksikküsimusi käsitlevate artiklite varal. Aivar Kriiska ülevaade Lääne-Eesti saarte asustamisest ja sealse püsilanikkonna kujunemisest aitab avada keskuse ja tagamaa tähendusi kiviajal. Vaatluse all

on seosed maatekke (s.t. saarte merest kerkimise) ja esmase maahõive vahel. Gurly Vedru püüab näha Kahala järve ümbruse maastikku eelrooma rauaaja inimese silmade läbi, Mare Aun avab Kagu-Eesti kääbastes leiduva keraamika tähendust, lõpetades tõdemusega, et äärealadel püsivad vanad kultuurinähtused kauem ja et üldistuste tegemiseks ei piisa äärealade materjalist. Heidi Luik näitab kultuurikihist leitud luuesemetele tuginedes erinevusi linnuste, alevite ja maa-asulate vahel ning vaatleb kesk-aegse Lihula kohta laiemas kontekstis.

Napilt vähem häälil kui võiduraamat sai Anti Selarti uurimus Liivimaa ja Vene suhete kohta. Erinevalt varasematest, kas siis Liivimaa- või Vene-kesksetest lähenemistest iseloomustab vanu allikaid värske pilguga vaatavat tööd silmapaistvalt lai haare: uurimisobjektiks on Liivimaa ja Vene tervikuna, seda ka avaramas rahvusvahelises taustsüsteemis. Autor heidab kõrgustest terava kotkapilgu 13. sajandi poliitilisse ruumi, esitades nii sündmustiku kui ka selle erapoole analüüsi. Raamatus lagunevad mitmed varasemad käibetõed. Saame teada, et Lääne ja Ida usulised vastuolud, ehkki vahel esile toodud vaenu ja sõjaretkede õigustusena, olid teisejärgulised võrreldes poliitilistega. Et läänekiriku ekspansioonikatsetel Vene vastu puudus risticõja iseloom. Et ideoloogia üle valitses reaalpoliitika, mis ei välistanud vajaduse korral koostööd erinevate konfessioonide vahel. Et risticõda Läänemere ruumis oli paavstikuuria jaoks väheoluline kõrvalvaatus ning et siinsel ajaloo näitelaval tegutsesid eeskätt kohalikud jõud. Nii on ajaloo kohta palju uut öeldud ka uusi materjale käibesetoomata.

Lühidalt ka teistest preemiapretendentidest. Nii Jaan Tamme kui ka Inna Põltsami monograafiad käsitlevad Eesti keskaja üht kitsamat üksikküsimust. Jaan Tamme monograafia on esimene kokkuvõtlik ülevaade Eesti kloostritest, mis hõlmab ühtviisi nii arheoloogilisi ja ehitusloolisi andmeid kui ka kirjalikke allikaid, Inna Põltsami oma viib lugeja keskaegse tallinlase kööki ja söögilauale, pakkudes retseptide näol lisa tänaselegi toidulauale. Kummaski töös on oluline rõhuasetus mineviku igapäevaelule.

Populaarse suunitlusega raamatute paar on erinäoline ning täidab kaks suurt lünka Eesti ajalookirjanduses. Aivar Kriiska ja Andres Tvauri värviline “Eesti muinasaeg”, mis on mõeldud nii keskkooliõpikuks kui ka laiemale ajaloo huvilise lugejaskonna tarbeks, toob kontsentreeritult lugeja ette selle uue, mis on Eesti muinasaaja kohta teatavaks saanud pärast 1982. a. ilmunud “Eesti esiajaloo” koostamist (raamatu käsikiri valmis

küll juba 1975). Viimase veerandsajandi jooksul on arheoloogilise ainese hulk oluliselt kasvanud ning maailma avanedes on muutunud ka vaatenurgad. Iseäranis suured on tänu Aivar Kriiska uurimistöõle muutunud kiviaja osas: uued on nii dateeringud kui ka pilt ühiskonnast ja asustuse kujunemisest. Rauaaja osas on muutunud vähem, kuid siingi on uued kaevamised toonud olulist lisa. Aramärkimist väärivad Eesti muististe uued, kaasaegsel tasemel levikukaardid, teisalt aga ka raamatu kirjeldav ja konstateeriv lähenemislaad.

Sergejevi-Vseviovi esinduslik “Venemaa ajalugu” annab eestikeelsele lugejale esmakordselt mahuka tervikülevaate suure naabermaa kauge-
mast minevikust (nõukogudeaegseid kooliõpikuid on raske nimetada ajalookirjanduseks). Idee tuua eestlaste ette spetsiaalselt nende jaoks kirjutatud Venemaa ajalugu on tervitav ja selle teostamine väga tänuväärne. Lõpuks ometi! Samas pole neutraalse käsitluse poole püüdlvatel autoritel täiel määral õnnestunud hoiduda allikmaterjaliks olnud töödes leiduvatest kaanonitist: vaenulikest läänenaabritest ähvardatud Venemaa paradigmat ja Moskva-keskset ning rahvuslik-patriootlikust alatoonist. Eesti lugeja jaoks väärinuks mõnedki aspektid teistsugust käsitlust. Etnilistes küsimustes algab Venemaa ajalugu näiteks slaavlaste tulekuga ja on vaid slaavlaste ajalugu (“Eesti muinasaeg” esindab siin hoopis teistsugust lähenemisviisi). Ilmselt enamat valgustamist vajanuks Venemaa läänesuhted. Suuremat tähelepanu võinuks leida Liivimaa piiri läheduses olev suur naaberlinn Pihva oma valdustega, samuti Irboska koht Venemaa ajaloos.

Kolm uema ajaloo alast väljaannet puudutavad kitsamalt piiritletud teemasid. Raamat Tallinnas tegutsenud Lutheri vabriku ajaloost – ühtlane, tasakaalukas ja komisjoni meelest kujunduslikult tugevaim – on oluliseks täienduseks eesti tööstusajaloo osas tehtule. Maris Männik-Kirme annab hea ülevaate Eesti muusikateaduse suurmehe Karl Leichterit elust ja tööst. Tartu Ülikooli 200. taasavamisjuubelile pühendatud Ajaloolise Ajakirja erinumber sisaldab 21 artiklit, kus vaatluse all kitsamad üksikküsimused. Nende kõrval väärinuks juubelikogumik siiski ehk ka kokkuvõtlikumat ülevaadet/määratlust keiserliku Tartu Ülikooli kohast 19. sajandi Euroopa teadus- ja kultuuriruumis.

Mahukas ja sisukas raamatute rida näitab, et tervikuna on Eesti ajalookirjutus end taas ilmutanud teovõimelisena.

Heiki Valk

Näitus “Teised võimalused” Riigiarhiivis

14. veebruaril avati Riigiarhiivis Tallinnas, Madara tänav 24 näitus “Teised võimalused. Eesti Vabariigi lipu ja vapi kavandeid 1919–1925”. Järjekordne arhiivinäitus on pühendatud Eesti Vabariigi 85. aastapäeval meie riiklike sümboolite ajaloole.

Pärast Eesti Vabariigi loomist hakati otsima vastsele riigile sümboleid. Kuigi Eestimaal oli juba aastasadu olnud kolme lõviga vapp ja rahvuslik võitlus käinud aastakümneid sini-mustvalge lipu all, algatati vastsele iseseisvusele oma näo loomise vaimustuses kampaania Eestile uue vapi saamiseks. Tulised vaidlused käisid ka riigilipu ümber, kuni lõpuks kinnitas Riigikogu lipu ja vapi nende ajaloolisel ning tänapäeval kujul.

Mitmet lipu- ja vapikonsursist jäi hulganisti nii vormilt kui ka sisult väga erinevaid kavandeid, mis on tänapäeval koos teiste ajalooallikatega riiklikul säilitamisel Riigiarhiivis. Suur osa nendest kavanditest jõudis nüüd avalikkuse ette näitusel “Teised võimalused”, mis jääb avatuks juulikuuni. Näituse koostas Liivi Uuet (Eeri Kesseli ja Tiit Noormetsa abiga).

Tiit Noormets

Üks riigivapikavandeid, mis jäeti kõrvale.